

LEGAL AND EPIDEMIOLOGICAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF ELECTIONS DURING AN EPIDEMIC

PRAWNO-EPIDEMIOLOGICZNE ASPEKTY ORGANIZACJI WYBORÓW W CZASIE EPIDEMII

Abstract: Due to the infectious disease pandemic caused by the SARS-CoV-2 virus spreading in Poland and in the world, the main legislative solution proposed by the legislator to conduct presidential elections is the introduction of postal voting as a common method of voting in elections. It should be noted that the passing of normative acts regulating the organization and holding of elections took place during the epidemic, introduced on 20th March 2020, under the Regulation of the Minister of Health on the declaration of an epidemic state in the territory of the Republic of Poland, as a result of the COVID-19 pandemic (SARS-CoV-2 virus). The purpose of this publication is to analyze the legal acts concerning the principles of organizing and holding general elections during the COVID-19 epidemic. The author describes key issues relating to electoral law in a democratic state ruled by law. The subject of the considerations is also a comprehensive analysis of the constitutional principles which should be observed when drawing up generally applicable acts, including the election law. The assumptions were verified through a detailed dogmatic analysis of the constitutional principles, carried out taking into account the jurisprudence and

doctrine: the democratic state of law, the reliability and efficiency of public institutions, citizens' trust in the state and correct legislation. In addition, the legislative process of passing regulations related to the organization and holding of elections during an epidemic was analyzed. Two methodological approaches were used in the research: formal-dogmatic and institutional-legal methods.

Keywords: COVID-19, postal elections, electoral law, principle of proportionality, the Constitution of the Republic of Poland, epidemic

Streszczenie: Z uwagi na panującą w Polsce i na świecie pandemię choroby zakaźnej, wywoływanej przez wirus SARS-CoV-2, głównym rozwiązaniem legislacyjnym zaproponowanym przez ustawodawcę celem przeprowadzenia wyborów prezydenckich jest wprowadzenie głosowania korespondencyjnego jako powszechnego sposobu głosowania w wyborach. Należy zwrócić uwagę, że uchwalenie aktów normatywnych regulujących organizację i przeprowadzenie wyborów nastąpiło w trakcie stanu epidemii, wprowadzonego 20 marca 2020 r. na mocy rozporządzenia Ministra Zdrowia w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, na skutek wybuchu pandemii COVID-19 (Wirus SARS-CoV-2). Celem niniejszej publikacji jest dokonanie analizy aktów prawnych dotyczących zasad organizacji i przeprowadzania wyborów powszechnych w czasie epidemii COVID-19. Autor charakteryzuje kluczowe zagadnienia odnoszące się do prawa wyborczego w demokratycznym państwie prawnym. Przedstawione rozważania mają także na celu dokonanie kompleksowej analizy zasad konstytucyjnych, które powinny być przestrzegane podczas tworzenia aktów powszechnie obowiązujących, w tym prawa wyborczego. Weryfikacja założeń nastąpiła poprzez szczegółową – prowadzoną z uwzględnieniem orzecznictwa i doktryny – analizę dogmatyczną zasad konstytucyjnych: demokratycznego państwa prawa, rzetelności i sprawności działania instytucji publicznych, zaufania obywateli do państwa czy prawidłowej legislacji. Ponadto przeanalizowany został proces legislacyjny uchwalania regulacji związanych z organizacją i przepro-

wadzeniem wyborów w czasie epidemii. W badaniach zastosowane zostały dwa podejścia metodologiczne: formalno-dogmatyczne oraz instytucjonalno-prawne.

Słowa kluczowe: COVID-19, wybory korespondencyjne, prawo wyborcze, zasada proporcjonalności, Konstytucja RP, epidemia

1. WSTĘP

Jedną z najważniejszych zasad ustrojowych Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 2009 r. Nr 114, poz. 946) jest zasada zwierzchnictwa narodu, który posiada władzę w sposób niepodzielny i niezbywalny, zaś sprawuje ją bądź bezpośrednio, bądź przez swoich przedstawicieli. Prawo wybierania reprezentantów do organów przedstawicielskich (czynne prawo wyborcze) należy zaliczyć do kategorii podstawowych praw politycznych w państwie demokratycznym. Istota jego wiąże się z koniecznością zagwarantowania obywatelowi niezbędnego współdziałania w sprawowaniu władzy publicznej¹. Toteż czynne prawo wyborcze jest koniecznym elementem współcześnie rozumianej demokracji, w obydwu jej odmianach – bezpośredniej i przedstawicielskiej (art. 4 ust. 2 Konstytucji RP). Z uwagi na panującą w Polsce i na świecie pandemię choroby zakaźnej, wywoływanej przez wirus SARS-CoV-2, głównym rozwiązaniem legislacyjnym zaproponowanym przez ustawodawcę celem przeprowadzenia wyborów prezydenckich jest wprowadzenie głosowania korespondencyjnego jako powszechnego sposobu głosowania w wyborach. Należy zwrócić uwagę, że uchwalenie aktów normatywnych regulujących organizację

¹ CHMAJ, M.: Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Wolters Kluwer, 2008, s. 139–140.

i przeprowadzenie wyborów nastąpiło w trakcie stanu epidemii, wprowadzonego 20 marca 2020 r. na mocy rozporządzenia Ministra Zdrowia w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii (Dz.U. z 2020 r. poz. 491) na skutek wybuchu pandemii COVID-19².³

Celem niniejszej publikacji jest przeanalizowanie aktów prawnych dotyczących zasad organizacji i przeprowadzania wyborów powszechnych w czasie epidemii COVID-19 (wirus SARS-CoV-2). Przedmiotem rozważań jest także dokonanie kompleksowej analizy zasad konstytucyjnych, które powinny być przestrzegane podczas tworzenia aktów powszechnie obowiązujących, w tym prawa wyborczego.

Weryfikacja założeń nastąpiła poprzez szczegółową – prowadzoną z uwzględnieniem orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego i doktryny – analizę dogmatyczną zasad konstytucyjnych: demokratycznego państwa prawa, rzetelności i sprawności działania instytucji publicznych, zaufania obywateli do państwa czy prawidłowej legislacji. Ponadto przeanalizowany został proces legislacyjny uchwalania regulacji związanych z organizacją i przeprowadzaniem wyborów w czasie epidemii. W badaniach zastosowane zostały dwa podejścia metodologiczne: formalno-dogmatyczne oraz instytucjonalno-prawne. Metoda formalno-dogmatyczna została wykorzystana do analizy obowiązujących przepisów prawa, w tym Konstytucji, Kodeksu wyborczego oraz ustaw wyborczych

² MATCZAK, M.: Opinia w sprawie zgodności z Konstytucją RP rozwiązań legislacyjnych zawartych w Ustawie z dnia 6 kwietnia 2020 r. o szczególnych zasadach przeprowadzania wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. (druk senacki nr 99). Warszawa: Kancelaria Senatu, 2020, s. 5–6.

³ HABIBI, R., BURCI, G., CAMPOS, T.: Do not violate the International Health Regulations during the COVID-19 outbreak. W: The Lancet, 2020, nr 395, s. 664–666.

uchwalanych w okresie epidemii. Przedmiotową metodę wykorzystano także do zbadania orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego oraz poglądów przedstawicieli doktryny dotyczących problemów omawianych w opracowaniu. Z kolei badania instytucjonalne skupiły się na statusie prawnym i kompetencjach podmiotów odpowiedzialnych za zorganizowanie oraz przeprowadzenie wyborów.

2. VACATIO LEGIS

Zasady konstytucyjne wyprowadzone z art. 2 Konstytucji RP („Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej”) – zasada zaufania obywateli do państwa i stanowionego przez nie prawa, zasada ochrony interesów w toku oraz zasada odpowiedniej *vacatio legis* – mają szczególne znaczenie w kontekście przepisów regulujących proces wyborczy. Wszakże konstytucyjny nakaz określenia odpowiedniej *vacatio legis* jest zasadą prawa, stanowiącą jeden z fundamentów europejskiej kultury prawnej⁴. Jak słusznie wskazał Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 2 grudnia 2014 r., jest ona elementem demokratycznego państwa prawnego, ściśle związanym z zasadą zaufania obywatela do państwa i stanowionego przez nie prawa⁵. Zauważyć należy, że Trybunał Konstytucyjny wielokrotnie w swoich orzeczeniach podkreślał, że ustawodawca powinien – co do zasady – zapewnić adresatom norm prawnych odpowiednio długi czas na przystosowanie się do zmienionych regulacji i na bezpieczne podjęcie decyzji co do dalszego postępowania. Wymaganie zachowania

⁴ GODERIS, B., VERSTEEG, M.: The diffusion of constitutional rights. W: *International Review of Law and Economics*, 2014, nr 39, s. 1–19.

⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 grudnia 2014 r., P 29/13.

odpowiedniej *vacatio legis* należy odnosić nie tylko do ochrony adresata normy prawnej przed pogorszeniem jego sytuacji, ale także do możliwości zapoznania się z nowym prawem i możliwości adaptacyjnych. Trybunał Konstytucyjny wymaga, aby prawodawca wyznaczał odpowiednio długie okresy wchodzenia w życie nowych przepisów. Ma to stwarzać ich adresatom realną gwarancję przygotowania się do realizacji wprowadzanych postanowień. Jeżeli nie zachodzą sytuacje nadzwyczajne, to okres „spoczywania” aktu normatywnego powinien być dostatecznie długi przede wszystkim w wypadku regulowania nowych materii prawnych^{6, 7, 8, 9}.

Na uwagę zasługuje fakt, że zasada odpowiedniej *vacatio legis* ma zasadnicze znaczenie w odniesieniu do aktów normatywnych regulujących proces wyborczy, co potwierdza Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 20 lipca 2011 r., w którym przyjął, że „okres sześciu miesięcy wyłączenia prawa wyborczego od dokonywania w nim istotnych zmian przed wyborami jest okresem minimalnym i ustawodawca każdorazowo powinien dążyć do jego maksymalizacji”¹⁰. Przyjmując określone *vacatio legis*, ustawodawca powinien mieć na uwadze nie tylko dobro adresatów nowo stanowionych przepisów, ale też dobro prawidłowej legislacji, ponieważ chodzi o okres, w którym „ma sposobność korygowania dostrzeżonych już po uchwaleniu aktu normatywnego błędów, sprzeczności wewnętrznych czy też rozwiązań prowadzących do powstania sprzeczności w systemie prawa bądź zapobieżenia negatywnym skutkom wejścia w życie uchwalonych,

⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 października 2001 r., K 27/01.

⁷ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 marca 2006 r., K 4/06.

⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 grudnia 2008 r., P 16/08.

⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 czerwca 2009 r., K 14/07.

¹⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 lipca 2011 r., K 9/11.

a jeszcze nieobowiązujących regulacji”^{11, 12}. Konsekwencją naruszenia wymagań konstytucyjnych w odniesieniu do kształtowania odpowiedniej *vacatio legis* jest niekonstytucyjność całej ustawy. Wadliwość reguł wprowadzenia w życie aktu normatywnego prowadzi do ustalenia, że akt normatywny nie mógł stać się w sposób skuteczny składnikiem obowiązującego systemu prawnego. Jak trafnie wskazuje Trybunał Konstytucyjny, nowe ukształtowanie prawa wyborczego „nie jest więc obojętne nie tylko z punktu widzenia głównych podmiotów politycznych uczestniczących w wyborach (partii politycznych), ale także z punktu widzenia realizacji praw podmiotowych obywateli, kształtuje więc w tej płaszczyźnie nową sytuację prawną obywateli. Nie mogą być oni »zaskakiwani« nagłymi i szybkimi zmianami nie tylko w sferze swych praw społecznych i ekonomicznych, ale mają prawo oczekiwać, że istotne reguły wyborcze nie zostaną w sposób nieoczekiwany poddane zasadniczym zmianom”¹³. W opinii Trybunału Konstytucyjnego: „*minimum minimorum* w tym zakresie jest uchwalenie zmian w prawie wyborczym, na co najmniej sześć miesięcy przed kolejnymi wyborami, rozumianymi nie tylko jako sam akt głosowania, ale całość czynności określonych tzw. kalendarzem wyborczym. Ewentualne wyjątki od tak określonego standardu mogłyby wynikać jedynie z nadzwyczajnych okoliczności o charakterze obiektywnym”¹⁴. Co więcej, od obowiązku zachowania określonej *vacatio legis* Trybunał Konstytucyjny próbuje odróżnić zakaz naruszania przez ustawodawcę okresu wyłączenia szeroko rozumianego prawa wyborczego spod przeprowadzania w nim zmian (tzw. cisza legislacyjna). Wojciech

¹¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 lipca 2005 r., K 28/04.

¹² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 lutego 2004 r., K 12/03.

¹³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2006 r., K 31/06.

¹⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2006 r., K 31/06.

Sokolewicz oraz Marek Zubik wskazują, że „chodzi tu nie tyle, aby formalnie uczynić zadość postulatowi wchodzenia w życie przepisów z odpowiednio długim czasem spoczynku ustawy, ile raczej by podmioty uczestniczące w grze wyborczej mogły się w odpowiednim czasie dowiedzieć o regułach tej gry i się do nich dostosować, mając zaufanie, że nie zmienią się one w trakcie szerzej rozumianego procesu zmierzającego do wyłonienia przedstawicieli narodu”¹⁵. Dlatego ma to fundamentalne znaczenie, tam gdzie wcześniejsze terminy pozwalają zainicjować pierwsze działania zmierzające do zarządzenia wyborów na wiele miesięcy przed dniem głosowania. W rezultacie cisza legislacyjna służy wówczas przede wszystkim do przygotowania określonej strategii wyborczej przez kandydatów rywalizujących pomiędzy sobą, a nie samemu zaznajomieniu się ze znowelizowanymi przepisami i dostosowaniu się do nich. Taki sposób postrzegania znaczenia oceny momentu wejścia w życie przepisów prawa wyborczego umożliwił Trybunałowi Konstytucyjnemu wyróżnienie pojęcia „istotne zmiany w prawie wyborczym” oraz sformułowania w odniesieniu do takich zmian nakazu ich wejścia w życie co najmniej sześć miesięcy przed kolejnymi wyborami, rozumianymi jednak jako całość czynności objętych tzw. kalendarzem wyborczym¹⁶.

Konstytucyjny wymóg okresu dostosowawczego nie ma charakteru absolutnego¹⁷. Ważny interes publiczny może uzasadnić wyjątkowe skrócenie tego okresu lub nawet jego całkowite pominięcie¹⁸. Wszakże w szczególnych sytuacjach Trybunał

¹⁵ GARLICKI, L. ZUBIK, M.: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. Tom I, wyd. II. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2016.

¹⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 lipca 2011 r., K 9/11.

¹⁷ GARLICKI, L. ZUBIK, M.: dz. cyt.

¹⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 czerwca 2002 r., K 45/01.

Konstytucyjny dopuszcza odstępianie przez ustawodawcę od wymogu odpowiedniego *vacatio legis*, przyjmując, że: „ochrona konkretnych wartości o charakterze zabezpieczającym nie powinna prowadzić do zniweczenia wartości podstawowych dla ładu publicznego [...]. Nie ulega wątpliwości, że np. w okolicznościach zagrożenia dla bezpieczeństwa państwa, ładu społecznego Rzeczypospolitej, usprawiedliwione może być pierwszeństwo jednych wartości nad innymi, zwłaszcza gdy chodzi o wartości proceduralno-zabezpieczające”¹⁹. Wobec tego niezbędna stała się w niniejszej publikacji analiza uchwalanych przez ustawodawcę regulacji w odniesieniu do ustalenia, czy wystąpiły nadzwyczajne okoliczności o charakterze obiektywnym pozwalające na ingerencję w prawo wyborcze z pominięciem zasad przyzwolonej legislacji.

3. STAN NADZWYCZAJNY

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że w czasie epidemii wprowadzone zostały bezprecedensowe ograniczenia praw i wolności obywatelskich zbliżone do ograniczeń dopuszczalnych w warunkach stanu klęski żywiołowej, a nawet przewyższające te ograniczenia²⁰. Zgodnie z art. 228 Konstytucji RP w sytuacjach szczególnych zagrożeń, jeśli zwykłe środki konstytucyjne są niewystarczające, może zostać wprowadzony stan nadzwyczajny. Zgodnie z art. 232 Konstytucji RP w celu zapobieżenia skutkom katastrof naturalnych oraz w celu ich usunięcia Rada Ministrów

¹⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2006 r., K 31/06.

²⁰ PIOTROWSKI, R.: Opinia o Ustawie z dnia 12 maja 2020 r. o szczególnych zasadach organizacji wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. z możliwością głosowania korespondencyjnego (druk senacki nr 118). Warszawa: Kancelaria Senatu, 2020, s. 9.

może wprowadzić stan klęski żywiołowej. Stan ten jest najmniej inwazyjny ze wszystkich stanów nadzwyczajnych. Zgodnie z art. 2 Ustawy z dnia 18 kwietnia 2002 r. o stanie klęski żywiołowej²¹ stan taki wprowadza się m.in. w celu zapobieżenia skutkom katastrof naturalnych, przy czym katastrofa naturalna została zdefiniowana w art. 3 ust. 1 pkt 2 tejże ustawy jako m.in. masowe występowanie chorób zakaźnych ludzi²². Zgodnie z treścią art. 228 ust. 6 Konstytucji RP wykluczone jest dokonywanie zmian Kodeksu wyborczego w czasie stanu nadzwyczajnego. Stan nadzwyczajny ma służyć zwalczaniu sytuacji kryzysowych, nie może natomiast skutkować trwałymi zmianami ustroju państwa lub statusu prawnego jednostki. Z tego powodu w art. 228 ust. 6 Konstytucji RP zostały wprowadzone ograniczenia legislacyjne prawodawcy mające na celu ochronę podstaw porządku konstytucyjnego państwa²³. Zgodnie z dyspozycją przedmiotowej regulacji w czasie trwania stanu nadzwyczajnego nie mogą być zmienione: Konstytucja, ordynacje wyborcze do Sejmu, Senatu i organów samorządu terytorialnego, ustawa o wyborze prezydenta Rzeczypospolitej oraz ustawy o stanach nadzwyczajnych. Przedmiotowy zakaz ma za zadanie przede wszystkim zabezpieczenie przed wykorzystaniem stanu nadzwyczajnego do działań niedemokratycznych, zmierzających do zachowania, umocnienia czy też zwiększenia swojej władzy przez określoną grupę polityczną, wbrew wynikom wyborów i większości parlamentarnej lub nawet konstytucyjnej²⁴. Zakaz legislacyjny ma za-

²¹ Ustawa z dnia 18 kwietnia 2002 r. o stanie klęski żywiołowej (Dz.U. z 2002 r. Nr 62, poz. 558).

²² MATCZAK, M.: Opinia w sprawie zgodności..., dz. cyt., s. 6.

²³ TULEJA, P.: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Warszawa: Wolters Kluwer, 2019, s. 651–658.

²⁴ SAFJAN, M., BOSEK, L.: Konstytucja RP. Tom II. Komentarz do art. 87–243. Warszawa: C.H. Beck, 2006, s. 1606.

tem na celu uniemożliwienie wykorzystania stanu nadzwyczajnego do zmiany porządku konstytucyjnego²⁵.

Co więcej, zakaz zmiany ustawodawczej obejmuje zarówno zakaz wprowadzania jakichkolwiek zmian w obowiązujących aktach normatywnych, jak i całkowity zakaz uchwalenia nowych ustaw w ich miejsce. Zakaz zmiany nie dotyczy natomiast aktów wykonawczych wydanych na podstawie upoważnień zawartych w tych ustawach²⁶. Zakaz ten jest niezależny od zakresu terytorialnego wprowadzonego stanu nadzwyczajnego, a więc jest aktualny, również gdy stan ten wprowadzony został na stosunkowo niewielkim obszarze państwa²⁷.

Niewprowadzenie żadnego ze stanów nadzwyczajnych, lecz uchwalenie ograniczeń w formie ustawy ma służyć obejściu przepisów Konstytucji dotyczących stanu klęski żywiołowej. Uchwalenie ustaw mających na celu zapobieganie, przeciwdziałanie i zwalczanie COVID-19 wskazuje, że zwykle środki konstytucyjne są niewystarczające w sytuacji szczególnego zagrożenia. Ustawodawca, podejmując się uchwalenia szczególnych zasad organizacji wyborów powszechnych z możliwością głosowania korespondencyjnego, potwierdza, że podstawowe instrumenty konstytucyjne nie są wystarczające dla organizacji oraz przeprowadzenia wyborów.

²⁵ PROKOP, K.: Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Białystok: Temida 2, 2005, s. 37.

²⁶ GARLICKI, L., DZIAŁOCHA, K., SARNECKI, P., SOKOLEWICZ, W.: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom IV. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005, s. 15.

²⁷ PROKOP, K.: Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Białystok: Temida 2, 2005, s. 35.

4. ZASADA PROPORCJONALNOŚCI

Trybunał Konstytucyjny wyprowadził zasadę proporcjonalności jako klauzulę limitacyjną, wyłączającą zasadę demokratycznego państwa prawnego^{28, 29, 30, 31, 32, 33}.

Przedmiotowa zasada znajduje wyraz zarówno w ogólnej klauzuli art. 2 Konstytucji RP, jak i w szczegółowym postanowieniu zawartym w art. 31 ust. 3³⁴. W ramach kontroli konstytucyjności regulacji ustawowych dotyczących sfery praw i wolności jednostki związane z zasadą proporcjonalności ograniczenia bada się na podstawie art. 31 ust. 3 Konstytucji RP. Zaś w stosunku do przepisów nie dotyczących bezpośrednio obszaru praw i wolności jednostki Trybunał Konstytucyjny wyprowadza zasadę proporcjonalności z zasady demokratycznego państwa prawnego. Zasada ta nie jest w sposób wyraźny ani dorozumiany wyrażona w art. 2 Konstytucji RP. Niemniej jednak należy zauważyć, że brak jest w jej wypadku przesłanek wyraźnie zdefiniowanych przez ustawę zasadniczą³⁵.

W świetle dotychczasowego orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego spośród możliwych środków działania należy wybierać możliwie najmniej uciążliwe dla podmiotów, wobec których mają być zastosowane, lub dolegliwe w stopniu nie większym niż jest to

²⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 stycznia 1999 r., P 2/98.

²⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 listopada 2003 r., K 37/02.

³⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 marca 2007 r., K 8/07.

³¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 lipca 2012 r., P 8/10.

³² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 stycznia 2013 r., K 14/11.

³³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 lutego 2014 r., K 23/10.

³⁴ KORYCKA-ZIRK, M.: *Teorie zasad prawa a zasada proporcjonalności*. Warszawa: LexisNexis, 2012, s. 188.

³⁵ BANASZAK, B.: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. 2. Warszawa: C.H Beck, 2012, s. 20.

niezbędne dla osiągnięcia założonego celu³⁶. W kontekście prowadzonych rozważań na uwagę zasługuje orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 31 stycznia 1996 r., w którym stwierdzono, że „państwo prawne opiera się na założeniu racjonalności prawodawcy, a warunkiem koniecznym realizacji tego założenia jest przestrzeganie proporcjonalności w procesie stanowienia prawa. Racjonalny prawodawca stanowi prawo sprawiedliwe, stąd w zasadzie sprawiedliwości należy też upatrywać podstaw obowiązującego prawa. W opinii Trybunału Konstytucyjnego z zasady proporcjonalności wypływają: przyjmowanie danej regulacji tylko wówczas, gdy jest niezbędna dla ochrony interesu publicznego, z którym jest powiązana, oraz nakaz kształtowania danej regulacji w sposób zapewniający osiągnięcie zamierzonych skutków, a także wymóg zachowania proporcji między efektami wprowadzonej regulacji a ciężarami, względnie niedogodnościami, wynikającymi z niej dla obywateli³⁷. Powyższy pogląd Trybunału Konstytucyjnego bazuje na poglądach nauki prawa. Ich egzemplifikacją jest opinia Sławomiry Wronkowskiej-Jaśkiewicz: „w działalności organów prawodawczych [...] powinno się respektować tzw. wymaganie proporcjonalności (adekwatności); spośród możliwych (i zarazem legalnych) środków oddziaływania należałoby wybierać środki skuteczne dla osiągnięcia celów założonych, a zarazem możliwie najmniej uciążliwe dla podmiotów, wobec których mają być zastosowane, lub dolegliwe w stopniu nie większym niż jest to niezbędne dla osiągnięcia założonego celu”³⁹. Zbliżone

³⁶ SAFJAN, M., BOSEK, L.: Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86. Warszawa: C.H. Beck, 2016, s. 37.

³⁷ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 stycznia 1996 r., K 9/95.

³⁸ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 kwietnia 1995 r., K 11/94.

³⁹ WRONKOWSKA, S.: Polskie dyskusje o państwie prawa. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995, s. 74.

stanowisko prezentuje Robert Alexy, który uważa, że jeżeli cel regulacji prawnej można osiągnąć za pomocą dwóch środków, przy czym jeden z nich w większym stopniu pogarsza sytuację prawną podmiotu niż drugi, to należy wybrać korzystniejszy dla podmiotu⁴⁰.

Wprowadzane ograniczenia praw wyborcy nie czynią zadość wymaganiom proporcjonalności. Zgodnie ze stanowiskiem Trybunału Konstytucyjnego ustanowiony w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP wymóg respektowania w państwie demokratycznym zasady proporcjonalności obejmuje m.in. nakaz doboru środków skutecznych, a więc rzeczywiście służących realizacji zamierzonych celów. Organy władzy publicznej powinny ponadto wybierać środki niezbędne, w tym sensie że będą one chronić określone wartości w stopniu, który nie mógłby zostać osiągnięty przy zastosowaniu innych środków. Spośród możliwych środków należy wybierać najmniej uciążliwe dla jednostki. Ograniczenie danego prawa musi ponadto pozostać w odpowiedniej proporcji do celów, których ochrona uzasadnia ustanowienie tego ograniczenia. Co więcej, zasada proporcjonalności powinna odzwierciedlać zasady prawa międzynarodowego dotyczące niezbędności oraz legalności ograniczania praw i wolności⁴¹.

5. WYBORY KORESPONDENCYJNE

Kluczowym zagadnieniem uchwalanych w czasie epidemii aktów normatywnych jest wprowadzenie głosowania korespondencyjnego jako powszechnego sposobu głosowania w wyborach. Uchwalone w czasie epidemii ustawy powinny gwarantować – jako część

⁴⁰ ALEXY, R.: *Theorie der Grundrechte*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1985, s. 100.

⁴¹ HOFFMAN, S.J.: *The evolution, etiology and eventualities of the global health security regime*, 2010, s. 510–522.

prawa wyborczego, że „wynik wyborów będzie w możliwie największym stopniu urzeczywistniał wolę Narodu”⁴².

W nawiązaniu do powyższych rozważań dotyczących fundamentalnych zasad konstytucyjnych należy zauważyć, że ustawodawca od wyborów prezydenckich w 2015 r. wprowadził pięć reżimów prawnych regulujących zasady organizacji i przeprowadzania wyborów⁴³. A mianowicie:

1. W dniu zarządzenia wyborów przez marszałka sejm (5 lutego 2020 r.) obowiązywała – funkcjonująca od 31 stycznia 2018 r. do 30 marca 2020 r. – Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz.U. z 2011 r. Nr 21, poz. 112), w brzmieniu nadanym Ustawą z dnia 11 stycznia 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych (Dz.U. z 2018 r. poz. 130) – ustawa ta ograniczyła możliwość głosowania korespondencyjnego wyłącznie do osób niepełnosprawnych.
2. Dnia 31 marca 2020 r. zaczęła obowiązywać Ustawa z dnia 31 marca 2020 r. o zmianie ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych oraz niektórych innych ustaw⁴⁴ (Dz.U. z 2020 r. poz. 568); zwiększyła ona zakres podmiotowy

⁴² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 lipca 2011 r., K 9/11.

⁴³ JARENTOWSKI, M.: Opinia do Ustawy o szczególnych zasadach organizacji wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. z możliwością głosowania korespondencyjnego (druk nr 118), 2020, s. 1–2, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/5508/plik/118o.pdf> (dostęp: 20.05.2020).

⁴⁴ Ustawa z dnia 31 marca 2020 r. o zmianie Ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2020 r. poz. 568).

w przedmiocie głosowania korespondencyjnego o wyborców przebywających na kwarantannie lub w izolacji, jak również osoby, które ukończyły 60 lat (w art. 40).

3. Dnia 17 kwietnia 2020 r. zaczęła obowiązywać Ustawa z dnia 16 kwietnia 2020 r. o szczególnych instrumentach wsparcia w związku z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2 (Dz.U. z 2020 r. poz. 695). Na podstawie wprowadzonych przepisów wyłączone zostało stosowanie przepisów Kodeksu wyborczego w przedmiocie ustalania wzoru kart wyborczych i zarządzenia ich drukowania przez Państwową Komisję Wyborczą, co spowodowało powstanie w tym zakresie luki prawnej.
4. Dnia 9 maja 2020 r. zaczęła obowiązywać Ustawa z dnia 6 kwietnia 2020 r. o szczególnych zasadach przeprowadzania wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r.⁴⁵, która wdrożyła głosowanie korespondencyjne jako wyłączny sposób głosowania, a ustalenie wzoru kart i zarządzenie ich drukowania powierzyła ministrowi aktywów państwowych.
5. Z kolei projekt piątej ustawy – Ustawy z dnia 12 maja 2020 r. o szczególnych zasadach organizacji wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. z możliwością głosowania korespondencyjnego – przywraca stan prawny obowiązujący przed dniem wejścia w życie ustawy z 11 stycznia 2018 r., czyli sprzed 31 stycznia 2018 r., co oznacza, że głosowanie korespondencyjne ma charakter alternatywny dla każdego wyborcy oraz doszło do przywrócenia uprawnień Państwowej Komisji Wyborczej w przedmiocie ustalania wzoru karty wyborczej i zarządzenia jej drukowania.

⁴⁵ Ustawa z dnia 6 kwietnia 2020 r. o szczególnych zasadach przeprowadzania wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. (Dz.U. z 2020 r. poz. 827).

Zgodnie z normą zawartą w art. 127 ust. 1 Konstytucji RP prezydent Rzeczypospolitej jest wybierany przez naród w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich i w głosowaniu tajnym. Regulacja ta wyraża kilka zasad, które muszą zostać spełnione, aby wybory prezydenckie można było uznać za zgodne z Konstytucją. Cechą charakterystyczną wprowadzanych w czasie epidemii regulacji jest znaczne obniżenie standardów zapewniających prawidłowe zorganizowanie oraz przeprowadzenie wyborów w porównaniu do postanowień zawartych w Kodeksie wyborczym, w części dotyczącej wyborów korespondencyjnych⁴⁶.

Jednakże w przypadku głosowania korespondencyjnego występuje również istotne zagrożenie zasady tajności. Należy wskazać, że władze publiczne nie są w stanie zagwarantować, że pakiet wyborczy dotrze do tych osób, dla których jest rzeczywiście przeznaczony, że nastąpi to w czasie umożliwiającym udział w głosowaniu, że głosowanie będzie tajne, zaś karta do głosowania będzie rzeczywiście wypełniona przez uprawnionego wyborcę. Wszakże brak kontroli nad dostarczeniem karty właściwej osobie może prowadzić do tego, że ktoś inny wykorzysta jej kartę i zagłosuje za nią, co spowoduje oddanie przez jedną osobę więcej niż jednego głosu. Ponadto wprowadzone akty normatywne naruszają zasadę powszechności wyborów, ponieważ organizuje się je w czasie epidemii COVID-19, która ograniczy udział w wyborach. Jednocześnie regulacje nie zapewnią odpowiedniego udziału w wyborach osobom z niepełnosprawnościami (brak wsparcia w głosowaniu) oraz osobom mieszkającym za granicą (zbyt krótkie terminy na zgłoszenie zamiaru głosowania).

⁴⁶ KORYCKI, K.: Alternatywne techniki głosowania a frekwencja wyborcza. W: *Studia Wyborcze*, 2017, nr 23, s. 96.

Co więcej, organizacja wyborów angażuje istotne środki i czas agend rządowych oraz innych podmiotów (np. Poczty Polskiej), które powinny być zaangażowane w zwalczanie choroby zakaźnej. Tym samym uchwalone ustawy naruszają art. 68 ust. 4 Konstytucji RP, który zobowiązuje władze publiczne do zwalczania chorób epidemicznych. Decyzja, aby priorytet w działaniach bieżących nadać kwestii politycznej (wybory), a nie zdrowotnej (zwalczanie pandemii), jest nie tylko niekonstytucyjna, lecz może wywołać negatywne skutki społeczne⁴⁷.

6. PODSUMOWANIE

Przyjmując za podstawę orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego, należy jednoznacznie stwierdzić, że przyjęcie regulacji fundamentalnie zmieniających prawo wyborcze w Polsce jest rażącym naruszeniem normy konstytucyjnej, zakazującej dokonywania istotnych zmian w prawie wyborczym później niż sześć miesięcy przed wyborami. Regulacje przyjęte w okresie epidemii naruszają art. 2 Konstytucji RP i wynikającą z niego zasadę odpowiedniej *vacatio legis*.

Należy mieć na uwadze bezprecedensowy zakres ograniczeń praw i wolności obywatelskich wprowadzonych na terytorium Polski przez władze od marca 2020 r., a w szczególności zakazów związanych ze swobodnym przemieszczaniem się po kraju oraz poza jego granice, ograniczeniem prawa zgromadzeń, zamknięciem obiektów użyteczności publicznej, szkół, jak również innych instytucji publicznych, w tym sądów. Należy wskazać, że w sensie materialnym na terytorium Polski panuje obecnie *de facto* stan nadzwyczajny. Jednym z dowodów na rzecz tezy o panowaniu stanu nadzwyczajnego jest wprowadzenie

⁴⁷ MATCZAK, M.: Opinia w sprawie zgodności..., dz. cyt., s. 4.

nie nadzwyczajnych aktów normatywnych. Wszakże zgodnie z art. 228 Konstytucji RP stan nadzwyczajny wprowadza się „w stanach szczególnych zagrożeń, jeśli zwykłe środki konstytucyjne są niewystarczające”. Zdaje się temu dowodzić fakt, że nie ma możliwości przeprowadzenia wyborów prezydenckich zgodnie z regulacjami przewidzianymi w Kodeksie wyborczym, lecz niezbędne jest przyjęcie bezprecedensowych przepisów przewidujących wyłączność głosowania korespondencyjnego.

Ponadto zorganizowanie wyborów prezydenckich mimo trwającej pandemii COVID-19 jest działaniem mogącym mieć wpływ na bezpieczeństwo i zdrowie obywateli biorących udział w tych wyborach⁴⁸. Wątpliwości wzbudza również fakt, że uchwalane ustawy nie wdrażają rozwiązań umożliwiających przeprowadzenie wyborów zgodnie z wytycznymi Państwowej Komisji Wyborczej, a zatem „z uwzględnieniem zarówno zdrowia i życia wyborców, jak i dobra Rzeczypospolitej Polskiej”⁴⁹. Ustawodawca, wprowadzając głosowanie korespondencyjne, z jednej strony minimalizuje ryzyko rozprzestrzeniania się choroby, a to oznacza, że nie zostaje ono wyeliminowane, a z drugiej – maksymalizuje je, skoro wybory tradycyjne mogą być przeprowadzone dopiero po uzyskaniu szczepionki przeciwko wirusowi. W świetle stanowiska Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Epidemiologów i Lekarzy Chorób Zakaźnych ryzyko to jest poważne, gdyż w obecnej sytuacji epidemiologicznej wprowadzenie głosowania korespondencyjnego „nie zapewnia ochrony przed zakażeniem SARS-CoV-2 zarówno członkom obwodowych komisji wyborczych, osobom

⁴⁸ MATCZAK, M.: tamże, s. 7.

⁴⁹ MARCINIAK, S.: Przewodniczący PKW: „Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich Polaków”, 2020, <https://wybory.gov.pl/prezydent2020/pl/aktualnosci/37799> (dostęp: 20.05.2020).

głosującym, jak i zapewniającym obsługę techniczną wyborów⁵⁰. Nie ulega wątpliwości, że organizacja wyborów mimo istniejącego zagrożenia dla zdrowia i życia obywateli stanowi naruszenie tych regulacji Konstytucji, które chronią bezpieczeństwo i zdrowie człowieka (art. 5 Konstytucji RP, zgodnie z którym Rzeczpospolita Polska zapewnia bezpieczeństwo obywateli, art. 38, zapewniającego konstytucyjną ochronę życia, oraz art. 68 ust. 1, gwarantującego prawo do ochrony zdrowia).

BIBLIOGRAFIA:

- ALEXY, R.: *Theorie der Grundrechte*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1985, s. 548. ISBN 978-37-89010-89-7.
- BANASZAK, B.: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. Wydanie 2. Warszawa: C.H Beck, 2012, s. 851. ISBN 978-83-255-5140-7.
- BENTKOWSKI, S.: *Legal Formalization of Public Administration*. W: BALLER, O., ORŁOWSKI, J. (red.), *Administrative Traditions in Poland and Germany: Similarities and Differences*, Berliner Wissenschaftsverlag, 2015, s. 91–101. ISBN 978-38-305326-0-6.
- CHMAJ, M.: *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2008, s. 283. ISBN 978-83-75268-25-6.
- GARLICKI, L., DZIAŁOCHA, K., SARNECKI, P., SOKOLEWICZ, W.: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom 4*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. ISBN 83-70594-49-2.
- GARLICKI, L., ZUBIK, M.: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom 1, wyd. 2*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2016. ISBN 978-83-76664-68-2.

⁵⁰ ŻACZKIEWICZ-ZBORSKA, K.: *Towarzystwo Epidemiologów: Nasilenie ryzyka zakażeń w wyniku powszechnych wyborów*, <https://www.prawo.pl/zdrowie/nasilenie-ryzyka-zakazen-w-wyniku-powszechnych-wyborow,499811.html> (dostęp: 20.05.2020).

- GODERIS, B., VERSTEEG, M.: The diffusion of constitutional rights. W: *International Review of Law and Economics*, 2014, nr 39, s. 1–19.
- HABIBI, R., BURCI, G., CAMPOS, T.: Do not violate the International Health Regulations during the COVID-19 outbreak. W: *The Lancet*, 2020, nr 395, s. 664–666.
- HOFFMAN, S.J.: The evolution, etiology and eventualities of the global health security regime. *Health Policy and Planning*, 2010, nr 25, s. 510–522.
- JARENTOWSKI, M.: Opinia do ustawy o szczególnych zasadach organizacji wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. z możliwością głosowania korespondencyjnego (druk nr 118), 2020, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/5508/plik/118o.pdf> (dostęp: 20.05.2020).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 2009 r. Nr 114, poz. 946, tekst jedn.).
- KORYCKA-ZIRK, M.: *Teorie zasad prawa a zasada proporcjonalności*. Warszawa: LexisNexis, 2012. ISBN 978-83-78062-25-7.
- KORYCKI, K.: Alternatywne techniki głosowania a frekwencja wyborcza. W: *Studia Wyborcze*, 2017, nr 23.
- MARCINIAK, S.: Przewodniczący PKW: „Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich Polaków”, 2020, <https://wybory.gov.pl/prezydent2020/pl/aktualnosci/37799> (dostęp: 20.05.2020).
- MATCZAK, M.: Opinia w sprawie zgodności z Konstytucją RP rozwiązań legislacyjnych zawartych w Ustawie z dnia 6 kwietnia 2020 r. o szczególnych zasadach przeprowadzania wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. (druk senacki nr 99). Warszawa: Kancelaria Senatu, 2020.
- PIOTROWSKI, R.: Opinia o Ustawie z dnia 12 maja 2020 r. o szczególnych zasadach organizacji wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. z możliwością głosowania korespondencyjnego (druk senacki nr 118). Warszawa: Kancelaria Senatu, 2020.

- PROKOP, K.: Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Białystok: Temida 2, 2005, s. 202. ISBN 83-89620-07-3.
- RZEWUSKI, M.: Funkcjonowanie sądów i wymiaru sprawiedliwości w obliczu koronawirusa, Komentarze Praktyczne, LEX/el. 2020.
- SAFJAN, M., BOSEK, L.: Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86. Warszawa: C.H. Beck, 2016a, s. 1952. ISBN 978-83-25573-65-2.
- SAFJAN, M., BOSEK, L.: Konstytucja RP. Tom II. Komentarz do art. 87–243. Warszawa: C.H. Beck, 2016b, s. 1500. ISBN 978-83-255-7491-8.
- SITEK M., Prawo (potrzeba) człowieka do ochrony zdrowia człowieka w kontekście postanowień COP24. W: Journal of Social Science, nr 1(44), 2020, s. 15–28.
- TULEJA, P.: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Warszawa: Wolters Kluwer, 2019, s. 685. ISBN 978-83-8160-970-8.
- WRONKOWSKA, S.: Polskie dyskusje o państwie prawa. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995, s. 140. ISBN 83-70592-13-9.
- ŻACZKIEWICZ-ZBORSKA, K.: Towarzystwo Epidemiologów: Nasielenie ryzyka zakażeń w wyniku powszechnych wyborów, 2020, <https://www.prawo.pl/zdrowie/nasilenie-ryzyka-zakazen-w-wyniku-powszechnych-wyborow,499811.html> (dostęp: 20.05.2020).

Akty prawne

- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 kwietnia 1995 r., K 11/94.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 stycznia 1996 r., K 9/95.
- Ustawa z dnia 11 stycznia 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych (Dz.U. z 2018 r. poz. 130).
- Ustawa z dnia 18 kwietnia 2002 r. o stanie klęski żywiołowej (Dz.U. z 2002 r. Nr 62, poz. 558).
- Ustawa z dnia 31 marca 2020 r. o zmianie ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem

niem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2020 r. poz. 568).

Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz.U. z 2011 r. Nr 21, poz. 112).

Ustawa z dnia 6 kwietnia 2020 r. o szczególnych zasadach przeprowadzania wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. (Dz.U. z 2020 r. poz. 827).

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 lutego 2014 r., K 23/10.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 stycznia 1999 r., P 2/98.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 marca 2007 r., K 8/07.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 grudnia 2008 r., P 16/08.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 lutego 2004 r., K 12/03.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 lipca 2005 r., K 28/04.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 grudnia 2014 r., P 29/13.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 lipca 2011 r., K 9/11.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 marca 2006 r., K 4/06.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 czerwca 2002 r., K 45/01

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 listopada 2003 r., K 37/02.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2006 r., K 31/06.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 października 2001 r., K 27/01.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 czerwca 2009 r., K 14/07.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 stycznia 2013 r., K 14/11.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 lipca 2012 r., P 8/10.

